

Короткий Т. Р., МГУ

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ЕВОЛЮЦІЇ ПРАВОВОГО СТАТУСУ І РЕЖИМУ АЗОВСЬКОГО МОРЯ

В статье рассмотрены теоретические вопросы современного правового статуса и режима Азовского моря. Проанализирован международно-правовой опыт разрешения вопросов правового статуса исторических вод. Проведенный историко-правовой анализ позволил выделить три периода эволюции правового статуса Азовского моря. Оценены перспективы его делимитации.

Theoretical questions of modern legal status and regime of Azov sea are considered in the article. International-law experience of permission of questions of historical waters legal status is analyzed. Historical-law analysis is conducted and allowed to select three periods of evolution of Azov sea legal status. The prospects of its delimitation are appraised.

Розпад СРСР в 1991 році призвів до загострення старих та появи нових суперечок про приналежність і розмежування морських акваторій. Необхідно відзначити суперечки відносно делімітації Каспійського моря, домагання Японії Курильських островів, проблеми з делімітацією Азовського моря.

Актуальність теми дослідження визначається тим, що Азовське море, береги якого раніше належали одній державі – СРСР, і тому внутрішнє море Радянського Союзу із статусом внутрішніх вод, нині ж омиває береги двох держав: України і Російської Федерації. Поява на берегах Азовського моря двох нових держав призвела до абсолютно іншої правової ситуації відносно правового статусу Азовського моря. Сторони внаслідок тривалих і складних переговорів вирішили не змінювати правового статусу Азовського моря, що склався історично, як внутрішніх вод, шляхом укладення Договору між Україною і Російською Федерацією про співпрацю щодо використання Азовського моря та Керченської протоки 24 грудня 2003 р.

Метою дослідження є правовий аналіз сучасного правового статусу і режиму Азовського моря і перспективи врегулювання питання делімітації Азовського моря.

Досліджуваним питанням у вітчизняній і зарубіжній літературі, перш за все, російській, приділяється значна увага внаслідок актуальності і значущості проблеми делімітації

Азовського моря. Вивчення статусу та правового режиму Азовського моря, проблем його делімітації проводилося А. Ф. Висоцьким [1], М. В. Блажівською [2], О. Богдан [3], С. В. Гландіним [4], Я. Остряковим [5], С. Н. Тихоновою [6], В. Г. Цемко, О. М. Шемякіним [7]. Нами також було опубліковано ряд робіт, що стосуються теми дослідження [8].

Окрім вказаних, дане дослідження базується на теоретичних і прикладних роботах в галузі міжнародного морського права Г. А. Анцелевича, Ю. В. Бобровою, А. Ф. Висоцького, В. Н. Гуцуляка, В. Л. Демиденко, А. Л. Колодкіна, Д. Коломбоса, І. Е. Тарханової та ін.

Аналіз співпраці України і Російської Федерації у сфері охорони і використання ресурсів Азовського моря необхідно проводити з урахуванням наявності проблем щодо делімітації Азовського моря і розмежування Керченської протоки, а також з урахуванням еволюції правового статусу і режиму Азовського моря в XVIII – XX століттях.

Історичний аналіз подій довкола Азовського моря важливий тим, що сучасний статус Азовського моря визначається сьогодні саме виходячи з категорії “історичних вод” (п. 1 ст. 1 Договору між Україною і Російською Федерацією про співпрацю щодо використання Азовського моря і Керченської протоки 2003 р.), – як вод, що вважаються внутрішніми на основі історії, – “історичні” затоки, бухти, губи, лимани, море, протоки. Таке визначення наводиться в останньому виданні п’ятого тому авторитетного Курсу міжнародного права [9]. При цьому, автори Курсу посилаються на численну літературу з міжнародного морського права як радянських, так і зарубіжних авторів 1965 – 1985 рр. видання.

У контексті даного дослідження доцільно виділити три періоди еволюції правового статусу Азовського моря. Перший період – від переходу Приазов’я і відповідно Азовського моря під контроль Російської імперії до появи СРСР; другий – час поширення на Азовське море юрисдикції СРСР; і третій – з моменту отримання незалежності України і Російської Федерації по сьогоднішній день. При цьому необхідно зазначити, що протягом кожного з цих періодів діяли різні норми міжнародного морського права.

Тривалий час Азовське море знаходилося під контролем Османської імперії. Військово-політичний вплив в регіоні визначався приналежністю приморської фортеці Азов, боротьба за

яку активізувалася між Росією та Османською імперією наприкінці XVII століття. У 1696 р. Азов був захоплений Росією. У 1711 році, після поразки російської армії на річці Прут, Росія вимушена була повернути Азов Туреччині (в умовах Прутського миру положення про повернення Азова були першими). У 1736 р. російська армія узяла Азовську фортецю і Азов став військово-морською базою Росії. Однак за умовами Белградського мирного договору 1739 року, Азовська фортеця попала в межу “бар’єрних земель”, всі кріпосні споруди були зруйновані, бастіони підірвані, гарнізон виведений. У 1768 р. російська армія знов захопила Азов. Після закінчення російсько-турецької війни, в 1774 р., в містечку Кучук-Кайнарджі, був укладений мирний договір, згідно з яким Азов остаточно був закріплений за Російською імперією. За 18 артикулом Кучук-Кайнарджійського мирного договору до складу Російської імперії увійшла протока з Чорного в Азовське море.

Таким чином, Російська імперія здійснювала фактичний контроль над акваторією Азовського моря з кінця XVIII століття. “...Зміцнившись на берегах Азовського моря, Росія поширила на його акваторію державний суверенітет... З тих пір Азовське море увійшло до історії міжнародного морського права як внутрішні води Російської імперії, і цей факт ніхто ніколи не оспорував. Акваторія Азовського моря розглядалася як невід’ємна частина державної території Росії” [10].

Зі створенням СРСР юридична природа акваторії Азовського моря не змінилася. На нього цілком розповсюджувався державний суверенітет СРСР [11]. Азовське море відносилось до внутрішніх вод. Обґрунтуванням цього є те, що береги Азовського моря належали одній державі – СРСР. На це вказують автори Курсу міжнародного права 1967 г.: “до внутрішніх вод відносяться ... море, обмежене з усіх боків сухопутною територією даної держави, але з’єднується протоками з іншими морями або океаном, зокрема належать СРСР Азовське і Біле море” [12]. Ще раз підкреслимо, що саме ця підстава, а не історичний характер вод, була причиною віднесення Азовського моря до внутрішніх морів СРСР, причому саме СРСР, а не УРСР або РРФСР.

На необхідність розмежування поняття внутрішніх вод і внутрішнього моря вказує і О. В. Богдан: “Внутрішні води – це поняття міжнародно-правове (на нашу думку, швидше правове – прим. Т. К.), яке визначається Конвенцією ООН з морського права 1982 г.: води, розташовані поблизу берега від вихідної

лінії територіального моря і що підпадають під її (держави – прим. Т. К.) суверенітет і є складовою частиною державної території. А внутрішнє море – це швидше географічне поняття: це море, яке омиває береги однієї держави, таким було Азовське море за часів панування Османської імперії, яку потім змінила інша імперія, – Російська. Після створення на просторах Російської імперії СРСР юридична природа акваторії Азовського моря як державної території не змінилася” [13].

Такий підхід цілком відповідав і відповідає доктрині міжнародного права. Так, один з найбільш авторитетних фахівців в галузі міжнародного морського права ХХ століття Д. Коломбос уточнював, що коли внутрішнє море через протоку або річку сполучається з відкритим морем, на нього поширюється суверенітет держави, якій належать всі береги і відповідна протока. Як приклад Д. Коломбос приводить саме Азовське море [14].

Таким чином, і фактично це підтверджувалося юристами радянського періоду [15], правовий режим внутрішнього моря СРСР по відношенню до Азовського моря визначався саме як до моря, береги якого належали одній державі, а не як історичних вод.

При цьому, згідно із Законом СРСР “Про державний кордон СРСР” 1982 р., до внутрішніх морських вод відносилися чотири категорії вод. Поряд з морськими водами, розташованими у бік берега від прямих вихідних ліній; водами морських портів, до них відносилися води заток, бухт, губ і лиманів, береги яких повністю належать СРСР, до прямої лінії, проведеної від берега до берега в місці, де з боку моря вперше утворюється один або декілька проходів, якщо ширина кожного з них не перевищує 24 морських миль і води заток, бухт, губ і лиманів, моря і протоки, що історично належали СРСР [16]. Ми наголошуємо, що окремо виділяється категорія історичних вод. І хоча стосовно першої категорії, до якої відносили Азовське море, – води заток, бухт, губ і лиманів, береги яких повністю належать СРСР, немає вказівки на море (внутрішнє море), але саме ця підстава – приналежність берегів Азовського моря СРСР є первинною підставою віднесення Азовського моря до внутрішніх вод, а не історичний характер вод.

Тобто акваторія Азовського моря відносилася до внутрішніх вод через те, що це море було внутрішнім морем однієї держави – Османської імперії, Російської імперії, СРСР, і саме з цього тривалого володіння і приналежності вод Азовського моря до категорії “внутрішніх”, зі всіма військово-політичними,

економічними, екологічними підставами, які впливають, можна зробити висновок про історичний характер статусу внутрішніх вод Азовського моря [17].

З розпадом СРСР критерій приналежності берегів Азовського моря одній державі не може бути підставою віднесення Азовського моря до внутрішніх вод. Тому виникає необхідність обґрунтування статусу вод Азовського моря як внутрішніх унаслідок їх історичного характеру. Однак цей статус поширюється вже окремо на води двох держав – України і Російської Федерації.

У Законі України “Про державний кордон України” від 4 листопада 1991 р. до внутрішніх вод відносяться води заток, бухт, губ і лиманів, морів і проток, що історично належать Україні.

Згідно з п/п. г) п. 4 ст. 5 Закону РФ “Про державний кордон Російської Федерації” від 1.04.1993 р., до внутрішніх вод РФ відносилися води заток, бухт, губ, лиманів, моря і проток, що історично належать Російській Федерації, перелік яких оголошується Урядом Російської Федерації. Проте, в 1999 р. ця норма була виключена Федеральним законом РФ від 31.05.1999 р. № 105-ФЗ у зв’язку з ухваленням Федерального закону “Про внутрішні морські води, територіальне море і прилеглу зону Російської Федерації”. У цьому законі вказано, що до внутрішніх морських вод відносяться води “заток, бухт, губ і лиманів, морів і проток з шириною входу в них більш ніж 24 морських миль, котрі історично належать Російській Федерації, перелік яких встановлюється Урядом Російської Федерації і публікується в “Сповіданнях мореплавцям” (ч. 3 п. 2 ст. 1 Федерального закону “Про внутрішні морські води, територіальне море і прилеглу зону Російської Федерації”).

Що стосується міжнародно-правового режиму внутрішніх вод, то слід констатувати, що він не носить детального характеру через віднесення цієї категорії вод до державної території без будь-яких зауважень і вилучень, що цілком природно. Що ж до правових критеріїв, на підставі яких прибережна держава поширює свій суверенітет на внутрішні води, то це питання практично не врегульоване міжнародними договірними нормами. Пункт 1 ст. 8 Конвенції з морського права 1982 р. лише визначає внутрішні води як води, розташовані в сторону берега від вихідних ліній, від яких відмірюється ширина територіального моря, – так само, як і ст. 5 Конвенції про територіальне море і прилеглу зону 1958 р. До внутрішніх вод Конвенція 1982 р. відносить

води заток, ширина входу яких не перевищує 24 морських милі, а також води “історичних заток” (ст. 10 Конвенції 1982 р., ст. 7 Конвенції 1958 р.).

Оскільки нас переважно цікавлять історичні води, то зупинимося на цій категорії детальніше. У Конвенції ООН з морського права 1982 р. використовується термін “історичні затоки”. Причому, його поняття не розкривається, а вказується, що положення ст. 10 про затоки, береги яких належать одній державі і ширина входу яких не перевищує 24 морських милі “не поширюються на так звані “історичні” затоки”. (п. 6 ст. 10 Конвенції 1982 р.). Ще раз про “історичні” затоки йдеться в ст. 298 Конвенції 1982 р. відносно виключення процедур, пов’язаних з розглядом суперечок, передбачених Розділом 2 Конвенції 1982 р., стосовно категорії суперечок, пов’язаних з “історичними затоками або правопідставами”. І все. Відповідно до цього можна зробити висновок про те, що міжнародно-правовий інститут “історичних” заток є інститутом, який заснований переважно на нормах звичайного міжнародного права, як втім і весь інститут внутрішніх вод. Тому доцільно охарактеризувати міжнародно-правову практику, пов’язану із встановленням історичних вод.

У США історичними є затоки Гесалікська, Делавер, Монтерей. Є Гудзонова затока в Канаді, затока Варангер-Фьорд в Норвегії, Брістольська затока, затоки Форт-оф-форт і Морі-форт у Великобританії, затоки Сан-Матіас, Сан-Джорж і Нуево в Аргентині. У Російській Федерації до таких заток відноситься, наприклад, затока Петра Великого. Приналежність цієї затоки до “національних російських вод” була підтверджена ще в Правилах морського рибного промислу в територіальних водах Приамурського генерал-губернаторства та в угодах між Росією і Японією з питань рибальства 1907, 1928 і 1944 рр. “ [18]. Кордони внутрішніх вод СРСР в затоці Петра Великого були уточнені в 1957 р. в постанові Ради Міністрів СРСР [19]. До історичних морів в РФ відносяться моря Карське, Лаптевих, Чукотське і Східно-сибірське [20].

У справі Сальвадор проти Нікарагуа [21] (1917 р.) Центрально-американський суд постановив, що затока є історичною, через що має статус внутрішніх вод, і що її води знаходяться в спільному володінні трьох прибережних держав, окрім просторів шириною 3 милі кожна, які глибоко вдаються до берегів держав і складають виняткову власність кожної з них [22].

Нікарагуа і Гондурас підтримали рішення Сальвадора про оголошення в 1950 р. історичною затоку Фонсека і поширюють на неї свій суверенітет на рівних підставах. Між цими державами укладено угоду про спільне користування цим простором, про свободу судноплавства, інших видів діяльності і про спільне регулювання такої діяльності [23].

В'єтнам і Кампучія оголосили історичним водний простір в районі виходу до моря їх сухопутної території [24]. При цьому кожна держава розповсюдила свій суверенітет лише на частину водного простору, що їй належить.

У справі *Land, Island and Maritime Frontier* Міжнародний суд ООН визначив, що за своїм правовим статусом, який є *sui generis*, води є внутрішніми, знаходяться в спільному володінні (*joint sovereignty*), однак треті держави мають право мирного проходу через вказані води. Проте суддя Ода в своїй окремій думці рішуче заперечував проти можливості того, щоб затоку, яку омиває береги трьох держав, визнали історичною [25].

У 1961 р. Аргентина та Уругвай проголосили води затоки Ріо-де-ла-Плата [26], які омивають їх береги, своїми внутрішніми водами взагалі без оголошення цієї затоки історичною і встановили лінію розподілу акваторії цієї затоки [27]. У спільній аргентино-уругвайській заяві від 30 січня 1962 р. зовнішні кордони затоки, які відокремлювали її від вод Атлантичного океану, встановлені по лінії, яка сполучає місто Пунта-дель-Есте в Уругваї з косою Пунтароса на мисі Сан-Антоніо в Аргентині. Ця лінія є початковою для відліку ширини територіальних вод і прилеглою зоною на даній ділянці побережжя. Акваторія затоки розглядається як державна територія Аргентини та Уругваю і розмежована на основі спеціальної угоди між ними. Статус і режим затоки встановлюються договором між Уругваєм та Аргентиною відносно Ріо-де-ла-плата і відповідним морським кордоном від 19 жовтня 1973 р. Морському кордону присвячена частина 2 Договору, згідно з якою морські простори і континентальний шельф розмежовуються між Уругваєм та Аргентиною на основі принципу еквідистанції. Обидві сторони встановили уздовж свого побережжя територіальні води шириною 12 морських миль. В решті акваторії затоки сторони гарантують свободу судноплавства. У Договорі вказується, що обидві сторони співпрацюють з експлуатації мінеральних ресурсів, які видобуваються з обох боків від проведеної в затоці розмежувальної лінії [28].

Таким чином, можна визначити дві групи історичних заток. По-перше, це затоки, оточені територією однієї держави і встановлені в односторонньому порядку. Таких випадків більшість. По-друге, це затоки, оточені територією двох або більше держав, правовий статус яких визначається угодою між ними. Однак при цьому хотілося б відзначити, що результатом такої угоди може бути як режим спільного користування, так і поширення суверенітету кожної з прибережних держав на відповідну частину морських просторів. Відносно другого випадку Д. Коломбос висловлює думку про те, що “кожна держава...повинна володіти береговим поясом, який заснований на звичайному ...ліміті територіальних вод. Це загальне правило, яке як і відносно всіх інших заток підлягає особливим угодам або винятковим домаганням, які держава може обґрунтувати звичаєм, що діє безперервно протягом тривалого часу і яке отримало позитивно виражене або мовчазне визнання інших держав” [29].

Які ж підстави встановлення “історичних” заток? До них відносять: особливе положення; значення для даної держави; традиційна історична приналежність до національної території [30]. Вказують на “достатні історичні, політичні, економічні, оборонні підстави” [31]. Так, оголошуючи затоку Петра Великого історичною, Радянський уряд враховував “особливі географічні умови, економічне та оборонне значення й історичні права Росії на ці води” [32]. Бекашев К. А. стосовно історичних вод використовує термін “моря заливного типу” [33]. Наведемо визначення історичних заток надане Д. Коломбосом: “Через історичні або освячені давністю підстави, або підстави, що базуються на особливостях затоки, прибережна держава має право домагатися на ширший пояс берегових вод, якщо вона може довести, що вона тривалий час здійснювала верховенство над даною затокою і що таке домагання прямо або мовчазно визнане більшістю інших держав” [34].

Таким чином, аналізуючи наведені норми і вислови про історичні затоки, можна зробити наступні висновки:

1. “Історичними” можуть бути оголошені переважно затоки, незалежно від розмірів.
2. Для оголошення “історичною” затока повинна володіти особливим географічним розташуванням, важливим політичним, економічним, оборонним значенням для держави.
3. На дані води держава повинна володіти “історичним титулом” [35], історичними правами, історичною приналежністю до національної території.

4. Визнання таких прав з боку інших держав.
5. Обнародування приналежності історичних заток до внутрішніх вод держави актами внутрішнього права.
6. Допустимий як односторонній порядок встановлення домагань на історичні затоки, так і можливість укладення договору між двома і більше зацікавленими державами про внутрішній статус вод історичних заток.

Зауважимо, що у випадку з Азовським морем додається ще одна підстава – правонаступництво України і Російської Федерації відносно території СРСР. Саме цю обставину знімає інше заперечення – про те, що статус більшості історичних заток був закріплений до середини XX століття, і після прийняття Конвенції з морського права 1982 р. таких прецедентів не було.

Застосовуючи вказані критерії до фактичної ситуації відносно збереження за Азовським морем статусу внутрішніх вод України і Російської Федерації зазначимо, що не можна не визнати в цілому допустимим з точки зору міжнародного морського права укладення Договору між Україною і Російською Федерацією про співпрацю щодо використання Азовського моря і Керченської протоки 2003 р. із закріпленням за Азовським морем статусу внутрішніх вод.

Однак, при цьому слід вказати на потенційну можливість іншого розвитку подій – від одностороннього встановлення внутрішніх вод у відповідній частині Азовського моря кожною (або однією з) приазовських держав; одностороннього встановлення територіального моря та інших морських просторів кожною (або однією з) приазовських держав; спільного визнання за Азовським морем статусу відкритого моря зі встановленням територіальних вод. Слід зазначити, що як реалізований варіант, так і будь-який з вищенаведених, не знімав однієї і тієї ж проблеми – делімітації морських просторів в Азовському морі. Лише один можливий варіант розвитку подій – встановлення режиму спільного використання вод Азовського моря із закріпленням його внутрішнього статусу, в принципі, проблему делімітації усував, створюючи при цьому масу інших проблем як в сьогоденні, так, що ще небезпечніше, в майбутньому.

Ще однією особливістю Азовського моря є його приналежність до категорії “закритого або напівзакритого моря”, особливості правового режиму якого передбачені Частиною IX “Закриті або напівзакриті моря” Конвенції з морського права 1982 р. Необхідно відразу звернути увагу на два моменти.

По-перше, навіть для міжнародного морського права ця категорія не нова. Коломбос Д. пише про “закриті моря”, не даючи точного визначення цього поняття, прирівнюючи цей термін до поняття “внутрішнє море” [36]. При цьому, замкнуті моря можуть бути оточені територією однієї держави, тоді вони складають територію цієї держави. До цієї категорії Д. Коломбос відносить і моря, оточені територією декількох держав [37]. При цьому між цими державами можуть бути встановлені угоди “про межі кордонів” [38]. Як приклади він наводить Каспійське та Азовське море.

По-друге, до формулювання в Конвенції з морського права 1982 р. категорії “закритого або напівзакритого моря” в міжнародному морському праві не існувало універсальних договірних норм з цього приводу. Тому, на нашу думку, кажучи про Азовське море як про “закрите або напівзакрите море”, слід керуватися виключно нормами Частини IX Конвенції 1982 р.

Визначення поняття “закрите або напівзакрите море” міститься в ст. 122 Конвенції з морського права 1982 р. У змісті Конвенції 1982 р. “закрите або напівзакрите море” означає затоку, басейн або море, оточене двома або більше державами і що сполучається з іншим морем або океаном через вузький прохід, або що складається повністю або головним чином з територіального моря і виняткових економічних зон двох чи більше прибережних держав.

Таким чином, відповідно до першої частини визначення, Азовське море сповна відповідає категорії “закрите або напівзакрите море”. Причому слід уточнити, що в Конвенції з морського права 1982 р. це поняття не розділяється на “закрите” або “напівзакрите”. Є одне поняття і єдиний правовий інститут “закритого або напівзакритого моря”.

Згідно з ч. 1 ст. 123 Конвенції з морського права 1982 р. державам, що омиваються закритими або напівзакритими морями, слід співпрацювати в здійсненні своїх прав та у виконанні своїх обов’язків щодо Конвенції 1982 р. Не більше, але й не менше. Тобто йдеться, по-перше, про право та обов’язок співпрацювати один з одним; і, по-друге, виключно у сфері реалізації прав та обов’язків, що випливають з положень Конвенції 1982 р. Причому у вказаній статті передбачені форми і напрями такої співпраці. Таким чином, вказаний інститут безпосередньо не пов’язаний зі встановленням або зміною правового статусу морського простору. Мова може йти лише про особливості правового режиму, встановлюваного в результаті співпраці між, перш за все, прибережними державами,

і в межах прав, передбачених Конвенцією 1982 р. Саме так і слід тлумачити норми Конвенції 1982 р. про “закриті або напівзакриті моря” стосовно правового статусу Азовського моря. Лише після його закріплення в тому чи іншому вигляді можна, на нашу думку, говорити про вживання інституту “закритого або напівзакритого моря” в сенсі Конвенції 1982 р. до Азовського моря.

У такій постановці проблеми цікаве питання: а чи зобов’язані Україна і Російська Федерація співпрацювати як прибережні держави “закритого або напівзакритого моря”, яким, як ми встановили, є Азовське море. На нашу думку, відповідь не є однозначною. І хоча така співпраця фактично вже сталася, спробуємо відповісти на це питання: Не зобов’язані (але можуть і мають право) в тому, що стосується встановлення правового статусу стосовно вод кожної з держав, тобто можуть в односторонньому порядку встановити територіальне море, внутрішні води і тому подібне, що в результаті могло б визначити долю правового статусу Азовського моря. І зобов’язані співпрацювати в “здійсненні своїх прав та у виконанні своїх обов’язків” згідно зі ст. 123 Конвенції з морського права 1982 р. незалежно від вирішення питання про правовий статус моря.

Отже, правовий статус Азовського моря на початку 90-х років ХХ століття характеризувався чотирма основними особливостями. По-перше, це море, береги якого протягом тривалого часу належали одній державі – СРСР. По-друге, Азовське море з’єднується з просторами Світового океану через Керченську протоку, береги якої так само належали СРСР. По-третє, це морський басейн, за просторами якого тривалий час був закріплений статус внутрішніх морських вод. По-четверте, Азовське море відноситься до категорії “закритого або напівзакритого моря” в сенсі Конвенції з морського права 1982 р. Саме ці межі є початковими для подальшого аналізу ситуації довкола правового статусу та делімітації акваторії Азовського моря.

Література:

1. Высоцкий А. Ф., Цемко В. Г. Черноморско-Азовский бассейн: правовые вопросы использования пространств, ресурсов. – К.: Наук. думка, 1991.
2. Блажиевська М. В. Теоретичні та практичні аспекти визначення правового статусу та режиму Азовського моря та Керченської протоки // Український часопис міжнародного права. – № 1. – 2004. – С. 50 – 62.

3. Богдан О. Становлення статусу та правового режиму Азовського моря // Український часопис міжнародного права. – № 1. – 2004. – С. 47.
4. Гландин С. В. Международно-правовые аспекты договорного раздела дна Азовского моря / Интернет-журнал «Морское право», № 1 – Январь, февраль, март 2007 г. – Режим доступа: http://www.sea-law.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=75&Itemid=76
5. Остряков Я. Проблеми та перспективи транспортного сполучення в Керченській протоці. Доповідь на Міжнародній конференції «Державні кордони в двосторонніх відносинах» (м. Київ, 2 – 3 жовтня 2008 року). – Режим доступу: <http://www.dc-summit.info/20090422250/Problemi-ta-perspektivi-transportnogo-spoluchennya-v-Kerchenskiy-prototsi.html>
6. Тихонова С. Н. Международно-правовые аспекты статуса вод Азовского моря // Международное публичное и частное право. – 2008. – № 1. – С. 26 – 30.
7. Шемякін О. М. Азовське море та Керченська протока: реалії сьогодення // Право України. – 1998. – № 12. – С. 113 – 118; Шемякін О. М. Азовське море: сучасні проблеми правового статусу та режиму використання // Держава і право: Зб. наук. пр. – Вип. 24. – К., 2004. – С. 540 – 545; Шемякин А. Н. Политико-правовые аспекты проблемы Азовского моря, Керченского пролива и острова Тузла: [Электронный ресурс] / Центр морского права / Журнал «Морское право» / № 2 Апрель-Июнь 2004 г. – Режим доступа: <http://www.sea-law.ru/journal/2004-2/shemyakin.html>, свободный. – Загл. с экрана. – яз. рус.
8. Короткий Т. Море преткновения // Судоходство. – 2006. – № 4 (119). – С. 60 – 61; Короткий Т. Море раздора // Судоходство. – 2006. – № 5 (120). – С. 62 – 63; Глава 12. Правовой статус Азовского моря и проблемы нормативно-правового обеспечения сотрудничества Украины и Российской Федерации в сфере охраны и использования ресурсов Азовского моря // Экономико-экологические проблемы Азовского моря. Монография. – О.: Фенікс, 2009. – С. 344 – 389.
9. Курс международного права: В 7 т. / В. С. Верещетин, С. В. Виноградов, Г. М. Даниленко и др. – М.: Наука, 1992. – Т. 5. Отрасли международного права. – С. 28.
10. Современное международное морское право и практика его применения Украиной / Щипцов А. А., Анцилевич Г. А., Высоцкий А. Ф., Демиденко В. Л., Ищенко А. В., Переверзев С. С. – К.: Наук. думка, 1995. – С. 214.

11. Современное международное морское право и практика его применения Украиной / Щипцов А. А., Анцилевич Г. А., Высоцкий А. Ф., Демиденко В. Л., Ищенко А. В., Переверзев С. С. – К.: Наук. думка, 1995. – С. 214.
12. Курс международного права: В 6 т. – М.: Наука, 1967. – Т. 3. Основные институты и отрасли современного международного права. – С. 132.
13. Богдан О. Становлення статусу та правового режиму Азовського моря // Український часопис міжнародного права. – № 1. – 2004. – С. 47.
14. Коломбос Д. Международное морское право / Пер. с англ. В. В. Зайцевой и Н. И. Кузьминского. Под ред. и с вступительной статьей А. К. Жудро и М. И. Лазарева. – М.: Прогресс, 1975. – С. 178.
15. Международное морское право / под ред. И. Е. Тарханова. – Л.: 1969. – С. 52.
16. Свод законов СССР. Т. 9. – С. 204.
17. Колодкин А. Л. указывает, что «Азовское море, находившееся длительное время под суверенитетом одного государства – СССР, а теперь двух государств – РФ и Украины, может быть объявлено (выделено нами – Т. К.) историческими водами, историческим заливом как внутренние воды этого государства» // <http://www.inauka.ru/online/article36878.html>
18. Курс международного права: В 6 т. – М.: Наука, 1967. – Т. 3. Основные институты и отрасли современного международного права. – С. 132.
19. Известия, 21 июля 1957 г.
20. Международное морское право. Под ред. И. Е. Тарханова. – Л., 1969. – С. 52 – 53; Бекашев К. А. Морское рыболовное право. – М., Колос, 2001. – С. 199.
21. El Salvador v. Nicaragua (1917) 11 American Journal of International Law 674 (1917).
22. Блажиевська М. В. Теоретичні та практичні аспекти визначення правового статусу та режиму Азовського моря та Керченської протоки // Український часопис міжнародного права. – № 1. – 2004. – С. 58.
23. <http://www.inauka.ru/online/article36878.html>
24. Щипцов А. А., Анцилевич Г. А., Высоцкий А. Ф., Демиденко В. Л., Ищенко А. В., Переверзев С. С. Современное международное морское право и практика его применения Украиной. – К.: Наук. думка, 1995. – С. 217.

25. Блажисвська М. В. Теоретичні та практичні аспекти визначення правового статусу та режиму Азовського моря та Керченської протоки // Український часопис міжнародного права. – № 1. – 2004. – С. 58.
26. Речь идет об эстуарии реки Ла Плата. Соглашением предусматривается создание Административной комиссии по судоходству и Объединенной технической комиссии // <http://www.inauka.ru/online/article36878.html>
27. Современное международное морское право и практика его применения Украиной / Щипцов А. А., Анцилевич Г. А., Высоцкий А. Ф., Демиденко В. Л., Ищенко А. В., Переверзев С. С. – К.: Наук. думка, 1995. – С. 13.
28. Блажисвська М. В. Теоретичні та практичні аспекти визначення правового статусу та режиму Азовського моря та Керченської протоки // Український часопис міжнародного права. – № 1. – 2004. – С. 58.
29. Коломбос Д. Международное морское право. – М.: Прогресс, 1975. – С. 174.
30. Курс международного права: В 6 т. – М.: Наука, 1967. – Т. 3. Основные институты и отрасли современного международного права. – С. 132.
31. Современное международное морское право и практика его применения Украиной / Щипцов А. А., Анцилевич Г. А., Высоцкий А. Ф., Демиденко В. Л., Ищенко А. В., Переверзев С. С. – К.: Наук. думка, 1995. – С. 214.
32. Международное морское право. Под ред. И. Е. Тарханова. – Л.: 1969. – С. 52.
33. Бекашев К. А. Морское рыболовное право. – М.: Колос, 2001. – С. 198.
34. Коломбос Д. Международное морское право. Пер. с англ. В. В. Зайцевой и Н. И. Кузьминского. Под ред. и с вступительной статьей А. К. Жудро и М. И. Лазарева. – М., Прогресс, 1975. – С. 171.
35. Див.: Решение Международного суда по делу о рыболовстве между Великобританией и Норвегией. / I. C. J/ Reports, 1951, р. 144. Цит. по: Коломбос Д. Международное морское право. – М.: Прогресс, 1975. – С. 171.
36. Коломбос Д. Международное морское право. – М.: Прогресс, 1975. – С. 177.
37. Там само.
38. Там само.